

UOT 746

Münəvvər Əzizəli qızı Hacıyeva
Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası.
Dosent
E-mail: minavvarhajiyeva@yahoo.com

AZƏRBAYCAN XALQ ÇALĞI ALƏTLƏRİNİN ORNAMENTAL FORMALARI ƏSASINDA YARANAN “ƏSRLƏRDƏN GƏLƏN SƏSLƏR” ADLI XOVLU XALÇANIN BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə: Məlumdur ki, ornament incəsənəti ən qədim və tələb olunan bir sənət növüdür. XX əsrin ortalarında ornamentlərin tədqiqi və öyrənilməsi sahəsində Azərbaycanın xalq rəssamı Lətif Kərimovun apardığı uzunmüddətli və hərtərəfli bədii texniki tədqiqatlar nəticəsində 1300-dən artıq element toplanmışdır. Eyni zamanda, Lətif Kərimov sonsuz sayda yeni ornament və motivlərin müəllifidir ki, bunlar da öz əksini onun təkrarolunmaz xalça əsərlərində tapmışdır. Sonrakı dövrlərdə də bu ənənəni davam etdirən istər xalq ustaları, istərsə də professional rəssamlar tamamilə yeni kompozisiyalar, ornamentlər və süjetlər tətbiq etməklə yeni xalça əsərlərini yaradırlar.

Ornamentalistika sahəsində, yeni ornamentlərin yaradılması işi üzrə bütün dövrlərdə elmi – tədqiqat işləri aparılmasına baxmayaraq, elə sahələr vardır ki, heç bir dövrdə bu sahəyə müraciət olunmamışdır. Bu sahələrdən biri də Azərbaycan incəsənətinin daha bir qolu olan və kifayət qədər qədim tarixə malik olan xalq çalğı alətlərimizdir. Bu baxımdan məqalədə qeyd edilən istiqamətdə elmi araşdırmalar təqdim edilir və onların ornamental formalarının müvafiq həlli yolları verilir. Nəticədə alətlər arasından 21 növ musiqi aləti seçilmiş, stilizə edilərək ornamental formaları işlənilib hazırlanmış, və xalçalarda öz əksini tapmışdır. Yeni işlənmiş ornamentlər əsasında 3 xalça kompozisiyası işlənmişdir ki, bunlardan da biri “Əsrlərdən gələn səslər” adlanır. Qeyd edək ki, xalçanın kompozisiyasında 9 musiqi alətinin (8 simli, 1 zərb aləti) stilizə edilmiş formasından istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: xalq çalğı alətləri, stilizasiya, ornamental forma, xalça, dekorativ xalça, elmi tədqiqat, simli alət, zərb alətlər, nəfəs alətləri.

Bildiyimiz kimi, ornament incəsənəti ən qədim və tələb olunan bir sənət növüdür. Ornamentin yarandığı ilk vaxtlardan başlayaraq, birinci o, əşyadan ayrılmaz olub, onun təyinatı haqqında informasiya verib, ikinci isə o, müəllifin daxili aləm, kainat, insan, onu əhatə edən mühit, ölüm və həyat haqqında düşüncələrini əks etdirib. Ornamentə bu baxış onun incəsənətdə danılmaz rolunu etiraf etməyə gətirib çıxarır.

Məlum olduğu kimi, ornament xalça sənətinin mahiyyətini təqdim edən ayrı-ayrı işarələrdən ibarətdir. Bu işarələr kompozisiyada müxtəlif tarixi dövrlərin siyasi, fəlsəfi, dini görüşlərini özündə əks etdirir. Bu baxımdan xalçalar üzərində təsvir olunan naxış və süjetlərin öyrənilməsi təkcə estetik baxımdan əhəmiyyət kəsb etmir, eyni zamanda mənəvi informasiya daşıyıcısı rolunu oynayır.

İlkin inkişaf mərhələsində sadə, bəsit formada yaranan naxış və kompozisiyaların elementləri bədii təfəkkürün inkişafı prosesində tədricən təkmilləşir və istedadlı xalq sənətkarlarının novatorluğu, fərdi ustalılıqları sayəsində incəsənətin müstəqil sahəsinə çevrilirlər. Azərbaycanın xalq ustaları tərəfindən icra olunan xalçaların dəyəri onların kompozisiya quruluşunun müxtəlifliyi, dekorativ-ornamental bəzəklərinin motiv zənginliyindədir. Mütənasib sıxlığa və ölçülərə malik xalçalarda istənilən kompozisiya tətbiq edilə bilər. Hər bir bölgədə xalçaçının özünəməxsus dünyagörüşü, ornamentsalma və bədii işləmə üslubları vardır. Lakin onların ümumi üslub baxışları da zaman-zaman təkmilləşməkdədir.

XX əsrin ortalarında ornamentlərin tədqiqi və öyrənilməsi sahəsində Azərbaycanın Xalq rəssamı Lətif Kərimovun apardığı uzunmüddətli və hərtərəfli bədii texniki tədqiqatlar nəticəsində 1300-dən artıq element toplanmışdır. Bu elementlərin bir hissəsi öz əksini müəllifin “Azərbaycan xalçası” adlı üç cildlik kitabının I cildində tapmışdır.

Müəllif ornamentlərin mənşəyini, məzmununu, formasını, quruluş və kompozisiyasını dərinlən öyrənərək, onları elmi və bədii nöqtəyi-nəzərdən, eyni zamanda, ornamentlərin xovlu və xovsuz xalçalarda işlənmə prinsiplərini hərtərəfli təhlil etmişdir. Lətif Kərimov sonsuz sayda yeni ornament və motivlərin müəllifidir ki, bunlar da öz əksini onun təkrarolunmaz xalça əsərlərində tapmışdır.

Bu baxımdan qeyd edək ki, son dövrlərdə bu ənənəni davam etdirən istər xalq ustaları, istərsə də professional rəssamlar tərəfindən tamamilə yeni kompozisiyalar, ornamentlər və süjetlər yaradılmışdır ki, onların tədqiqi xalça sənəti tarixinin son dövrlərində olan boşluğun doldurulmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Qədim tarixə, zəngin naxış tərtibatına və quruluşa malik olan Azərbaycanın xalçaçılıq sənəti mənəvi - əxlaqi dəyərlərimizdən xəbər verən, adət-ənənələrimizin tərənnümçüsünə çevrilən sənət sahəsidir. Azərbaycan tarixi, folkloru, klassik ədəbiyyatı, aşıq sənəti, təsviri incəsənəti, muğamı ilə sıx əlaqəli olan xalçaçılıq özündə bu sahələrin əksər elementlərini qoruyub saxlayır.

Zərif ornamentlər və kolorit, ustalılıqla vurulan nəfis naxışlar, rəng və kompozisiya əlvanlığı, yüksək, bədii – texniki keyfiyyət və emosional təsir gücü ilə seçilən Azərbaycan xalçaları zaman – zaman dünyanın sənət bilicilərinin nəzərini çəkmiş, tədqiqat sahəsinə çevrilərək elmi araşdırmaların aparıldığı əsas və geniş sahələrdən biri olmuşdur.

Ornamentalistika sahəsində, yəni, mövcud olan ornament və motivlərin araşdırılması və yeni ornamentlərin yaradılması sahəsində bütün dövrlərdə elmi – tədqiqat işləri aparılmasına baxmayaraq, elə sahələr vardır ki, heç bir dövrdə bu sahəyə müraciət olunmamışdır. Bu sahələrdən biri Azərbaycan incəsənətinin daha bir qolu olan və kifayət qədər qədim tarixə malik olan xalq çalğı alətlərimizdir.

Təsadüfə deyildir ki, naxış ritminə və rəng ahəngdarlığına görə xalça musiqiyə və şeirə bənzədilmişdir. Xalılar simfonik musiqi kimi müxtəlif tərkibə malik sənət növünə aid edilmişdir. Onu da qeyd etməliyik ki, muğam, aşıq yaradıcılığı, çalğı alətlərimizdən ən mükəmməli tar və miniatür sənəti ilə yanaşı Azərbaycan xalçaçılığı da ölkəmizə şöhrət gətirən milli mədəniyyətimizin simvollarından biridir.

Musiqi və xalça – incəsənətin unikal forması, xalqın improvizasiya dahiliyinin təkrarolunmaz yaradıcılıq məhsulu sayılmışdır .

Son illər məhz bu sahədə apardığımız elmi tədqiqat işləri nəticəsində xalq çalğı alətlərinin ilk dəfə olaraq ornament kimi xalçalarımızda tətbiq edilməsi işlənmişdir.

Çalınma növünə görə 3 qrup təşkil edən xalq çalğı alətləri (zərb, simli və nəfəs alətləri) xalça kompozisiyalarında da 3 növ ornament qrupu təşkil edir. Lakin ornamentlərin qruplaşması və həmin qrupların növbələşməsi bir qədər fərqlidir. Bu qruplaşma və sıralanma artıq çalğı alətlərinin yaranma tarixinə görə deyil, onların ornament kimi say çoxluğuna, xarici görünüşünə və quruluş baxımından mürəkkəbliyə dərəcəsinə və stilizasiya imkanlarına görə həyata keçirilir. Belə ki, xalq çalğı alətləri içərisində digər çalğı alətlərinə nisbətən çoxluq təşkil edən, lakin yaranma tarixinə görə II qrupda birləşən simli alətlər stilizasiya edilərək əldə edilən ornamentlərin say çoxluğuna və daha mürəkkəb ornamental formasına görə birinci qrupu təşkil edir. Çalğı alətləri kimi, yaranma tarixinə görə birinci qrupda birləşən zərb alətləri isə simli alətlərə nisbətən daha sadə quruluşa malik olduqları və kəmiyyət etibarilə azlıq təşkil etdikləri üçün II qrupu təşkil edir. Daha sadə quruluşa malik olan nəfəs alətləri həm çalğı aləti kimi, həm də ornament kimi III qrupu təşkil edirlər. Nəfəs alətlərinin sadə formaya malik olması stilizasiya üçün də seçimin nisbətən azlıq təşkil etməsinə və daha sadə formalı ornamentlərin yaranmasına səbəb olur. Beləliklə, xalq çalğı alətlərinin stilizasiyası nəticəsində yaranan ornamentlər aşağıdakı qrupları təşkil edir: I qrup ornamentlər – simli alətlər; II qrup ornamentlər – zərb alətləri; III qrup ornamentlər – nəfəs alətləri.

Xalq çalğı alətlərinin stilizə edilmiş ornamental formaları əsasında yaranan xalça kompozisiyası məzmununa uyğun olaraq, “Səsli – küylü” kompozisiyası adlandırılır. Tədqiqatın yeniliyini təşkil edən “Səsli – küylü” kompozisiyası əsasında 3 müxtəlif adda xalça toxunmuşdur.

Bildiyimiz kimi, “Səsli - küylü” kompozisiyanı təşkil edən elementlər xalq çalğı alətlərinin ornamental formalarıdır. Buna görə də kompozisiya qurulduqda elementlər müstəvi üzərində yerləşdirilərkən çalğı alətlərinin reallıqda ifa olunduğu vəziyyət (üfqi və ya şaquli) əsasən nəzərə alınmalıdır. Məsələn, ud üfqi vəziyyətdə, kamança isə şaquli vəziyyətdə ifa olunur. Buna görə də bu alətlər təsvir olunduqda bunlar nəzərə alınır. Əlbəttə ki, kompozisiyadan asılı olaraq bəzi istisnalar mümkündür.

Azərbaycan xalq çalğı alətlərinin ornamental formaları əsasında toxunmuş xalçalarda biri də “Əsrlərdən gələn səslər” adlı xovlu xalçadır. “Səsli - küylü” kompozisiyası əsasında işlənən bu xalçada da üç qrup təşkil edən musiqi alətlərinin stilizə edilmiş formalarından istifadə edilmişdir. Xalçanın kompozisiyasında 9 musiqi alətinin stilizə edilmiş formasından istifadə edilmişdir ki, bunlardan da 1- i zərb aləti, 8 - i isə simli alətdir.

Kompozisiyasının əsas sxematik quruluşu şaquli və üfqi xətlər üzrə yerləşdirilmiş əsas və “doldurucu” elementlərdən ibarətdir. Ara sahənin mərkəzində yerləşdirilən uzunsov formalı “göl”, “doldurucu” və köməkçi elementlər, eyni zamanda, haşiyə qurşağının musiqi alətlərinin ornamental formaları ilə işlənmiş “ana” və mədaxil zolaqları kompozisiyanın əsasını təşkil edir.

Ara sahənin əsas elementi olan uzunsov formalı “göl” simli alətlərdən olan tənbur alətinin çanaq hissəsinin stilizə edilmiş formasıdır. Tənburun çanaq hissəsinin fərqli konstruktiv quruluşa malik olması və elə buna görə də ornamentə daha çox uyğunlaşması nəzərə alınaraq, alət stilizə edilərək “göl” kimi işlənmişdir. Tənburun çanaq hissəsi xalçanın üfqi oxu üzrə simmetrik olaraq təsvir edilmişdir. Tənbur əsasında işlənmiş “göl” yenə də simli alətlər qrupuna aid olan “çoğur” elementləri ilə işlənmişdir. “Çoğur” elementləri də öz növbəsində xalçaçılığımızda çox işlənən ənənəvi “buta” elementləri ilə doldurulmuşdur. “Göl”ün mərkəzində bu alət qol hissələri ilə zəncirvari formada bir - biri ilə birləşiblər. Bu mürəkkəb birləşmə daha bir ornamental formanın yaranmasına səbəb olub. Xalçanın ara sahəsində işlənən digər elementlərdən biri olan rudun stilizə edilmiş formasıdır ki, o da xalçanın aşağı və yuxarı hissələrində sıralanmış şəkildə simmetrik olaraq təsvir edilmişdir. Diqqətlə baxsaq görürük ki, rud alətinin qol hissələri qayaüstü rəsmlərdən götürülmüş insan təsvirləri ilə növbələşərək maraqlı bir raport təşkil etmişdir. Bu elementlərin yuxarı hissəsində isə “S” formaları ilə işlənmiş zəng alətinin ornamental forması öz əksini tapmışdır. Sonra müasir “Yallı”mızı təmsil edən insan fiqurlarını görürük. İnsanlar arasında daha bir element əks edilmişdir ki, bu da Azərbaycanın simvoluna çevrilmiş alovun təsviridir. Əl-ələ tutmuş insan təsvirlərinə diqqətlə baxsaq, onların əlindəki rombşəkilli elementin onlardan bir qədər yuxarıda yerləşən çəganə alətinin davamı olduğunu görürük. Bu da xalçadakı elementlərin bir – biri ilə əlaqəli şəkildə işləndiyini göstərir. Qeyd edək ki, çəganə alətinin çanaq hissəsi daha az stilizə edilərək, real formasına yaxın şəkildə verilmişdir. Daha

sonra digər bir simli alət olan əsa sazın stilizə edilmiş formaları verilmişdir. Əsa saz alətinin kəllə hissəsinin qeyri - adi formaya malik olması onu ornamentə daha yatımlı edir. Bu element xalçanın mərkəz xəttinə yaxın olduğu üçün simmetrik işləndiyi halda, mərkəz xətti üzərində yeni bir forma yarada bilmişdir.

Xalça maraqlı və mürəkkəb haşiyə qurşağına malikdir. Haşiyə qurşağı ümumilikdə ana haşiyə, mədaxillər və “siçandişi”lərdən ibarətdir. Əlbəttə ki, bütün xalçalarda olduğu kimi, burada da haşiyənin əsas kompozisiyası ana haşiyə zolağına aiddir. Ana haşiyə zolağında simli alətlərdən olan rübabın stilizə edilmiş forması işlənmişdir. Bu alət son mərhələyə kimi stilizə edilərək, demək olar ki, real formasından tam uzaqlaşmışdır. Lakin elə bunun nəticəsidir ki, çox maraqlı bir ornamental forma yaranmışdır. Bu alətin əsasən çanaq hissəsinin stilizə edilərək ornamentin əsas formasını təşkil etmişdir. Stilizə edilən alətin çanaq hissəsinin həndəsi formaya salınaraq qol hissəyə bitişdiyi aydın görünür. Elə buna görə də məhz “qol”un da “çanağa” bənd olan hissəsi ayrıca stilizə edilərək daha bir ornamenti yaratmışdır. “Qol”lar vasitəsilə iki alət bir - biri ilə birləşiblər. Birləşən “qol”un hər iki tərəfində simmetrik olaraq “qırmaq” şəkilli sadə elementlər şaquli formada elementi tamamlayır. “Qırmaq” şəkilli bu elementlər sanki alətdə əsas rol oynayan və alətin “kəllə” hissəsinə aid olan və simlərin bağlandığı aşıqları təmsil edir. Beləliklə, yaranan bu element haşiyənin əsas elementi olmaqla, onun əsas raportunu təşkil edərək, bütün ana haşiyə boyunca təkrar edilir.

Mədaxillərdə isə simli alətlərdən tar və kamançanın stilizə edilmiş təsvirləri verilmişdir. Ana haşiyəni hər iki tərəfdən əhatə edən mədaxillərdən, xalçanın ləvərinə yaxın mədaxildə tarın, ara sahəyə yaxın olan mədaxildə isə kamançanın stilizə edilmiş ornamental formaları təsvir edilmişdir. Birinci mədaxildə işlənən tar alətləri iki - iki bir - biri ilə “kəllə” vasitəsilə birləşərək bənd əmələ gətiriblər. İki tar və bir bənddən ibarət olan “raport” elementi mədaxil boyunca təkrar olunaraq incə bəzək elementi yaratmışdır. Qeyd etdiyimiz kimi, ikinci mədaxil zolağında isə kamançalar verilmişdir. “Tar” elementindən fərqli olaraq, “kamança”lar bir-biri ilə birləşməmiş və onların hər biri sərbəst şəkildə təsvir edilmişdir. Çanaq hissələrinin eyni formada verilməsinə baxmayaraq, onların “kəllə” hissələri müxtəlif istiqamətlərdə göstərilmişdir ki, bu da mədaxil zolağının raportunu təşkil etmiş olur.

Kamança alətinin stilizə edilmiş ornamental formaları ilə bəzədilmiş mədaxil zolağı haşiyə qurşağını tamamlamış olur. Haşiyə qurşağını təşkil edən zolaqlar bir - birindən “siçandişi”lər vasitəsilə ayrılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu elementlərin rəng həllinə gəldikdə, heç də musiqi alətlərinin təbii rənglərinə istinad edilməmiş, yəni Azərbaycan xalçalarına xas olan rəng çalarlarından istifadə edilmişdir. Kompozisiyanın rəng həlli, müəllifin zövqünə uyğun olaraq, isti rənglərdən istifadə edilməklə həyata keçirilmişdir. Sürməyi, qırmızı, noxudu və onun çalarları, şəkəri, abı, palıdı və s. göz-

oxşayan rənglər kompozisiyanın əsas koloritini təşkil edir (Şəkil 1.).

Beləliklə, nəticə olaraq belə bir fikir söyləmək olar ki, burada əsasən iki məqsəd həyata keçirilmiş olur:

1. Ornamentalistika sahəsinin yeni məzmunlu və yeni quruluşlu ornamentlərlə zənginləşdirilməsi;
2. Azərbaycana mənsub olan musiqi alətlərimizin xalçalarda təsviri ilə onların mənşəyinin qorunub saxlanması.

Şəkil 1. “Əsrlərdən gələn səslər” Xovlu xalça, yun 70x90.
Müəllif: Münəvvər Hacıyeva

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Abdullayeva S.A. Azərbaycan xalq çalğı alətləri (musiqişünaslıq-orqanoloji tədqiqat). Bakı, "Adiloğlu" nəşriyyatı, 2002-ci il, 454 s. Abdullayeva S.
2. Azərbaycan çalğı alətləri dünyanı valeh edir. Bakı, «NURLAR» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2016, 288 s.
3. Dünyamaliyeva S.S. Ornament (tarixi, nəzəriyyəsi, qurulması). Dərs vəsaiti. "Nasir". 272s. Bakı – 2014.
4. Əliyeva K., İbrahimov E. Lətif Kərimov. Həyat və yaradıcılığı. "Aspoliqraf". Bakı. 2007. 248s.
5. Hacıyeva M. Xalçaçılıq ornamentalistikasında xalq çalğı alətlərinin stilizə edilmiş təsvirləri. Elmi əsərlər. Ученые записки. Scientific news. №11. ADMİU. Bakı 2011. 94- - 101s.
6. Kərimov L. Azərbaycan xalçaları. I cild. Bakı-Leninqrad. 238s.
7. Kərimov M. Azərbaycan musiqi alətləri. "Yeni Nəsil". Bakı–2003. 183s.

Мунаввар Азизали кызы Гаджиева

ОСОБЕННОСТИ ВОРСОВОГО КОВРА "ГОЛОСА, ДОНОСЯЩИЕСЯ ИЗ ЭПОХИ", РАЗРАБОТАННОГО НА ОСНОВЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ НАРОДНЫХ ИНСТРУМЕНТОВ

Резюме: Как известно, орнаментальные элементы – древнейший и наиболее востребованный вид искусства. В середине 21 века в результате многолетних и всесторонних художественно-технических исследований, проведенных народным художником Азербайджана Лятифом Керимовым в области изучения орнамента, было собрано более 1300 элементов. В более поздние времена как народные мастера, так и профессиональные художники, продолжавшие эту традицию, создавали новые ковры, применяя совершенно новые композиции, орнаменты и сюжеты. Несмотря на то, что научно-исследовательская работа по созданию новых элементов в области орнаментализма велась во все времена, есть темы и направления, ранее не затрагивавшиеся. Одним из таких направлений являются народные музыкальные инструменты, которые являются новым направлением азербайджанского орнаментального искусства и имеют довольно древнюю историю. В связи с этим в статье представлены научные исследования в этом направлении и приведены соответствующие решения их орнаментальных форм. В результате из числа инструментов был отобран 21 вид музыкальных инструментов, орнаментальные формы которых были разработаны, стилизованы и отражены на коврах. На основе вновь стилизованных орнаментов были разработаны 3 ковровые композиции, одна из которых на-

зывается «Голоса, доносящиеся из эпохи». Следует отметить, что в композиции ковра использована стилизованная форма из 9 музыкальных инструментов (8 струнных, 1 ударный).

Ключевые слова: музыкальный инструмент, стилизация, орнаментальная форма, ковер, научное исследование, струнный инструмент, ударный инструмент, духовые инструменты

Munavvar Azizali gizi Hajiyeva

FEATURES OF THE PILE CARPET CALLED "VOICES COMING FROM AGES", DEVELOPED ON THE BASIS OF AZERBAIJANI FOLK INSTRUMENTS

Summary: As it's known, ornamental elements are known to be the oldest and most demanded art form. In the middle of the 21st century, more than 1,300 elements were collected as a result of long-term and comprehensive artistic and technical research conducted by the national artist of Azerbaijan, Latif Karimov, in the field of ornament study. In later times, both folk masters and professional artists, who continued this tradition, created new carpets by applying completely new compositions, ornaments, and subjects.

Despite the fact that research work on the creation of new elements in the field of ornamentalism has been carried out at all times, there are topics and directions that have not been touched upon before. One of these areas is the folk musical instruments, which are the new direction of Azerbaijani ornamental art and have a rather ancient history. In this regard, the article presents scientific research in this direction and provides the appropriate solutions to their ornamental forms. As a result, 21 types of musical instruments were selected from among the instruments, the ornamental forms of which were developed, stylized, and reflected on the carpets. Based on the newly stylized ornaments, 3 carpet compositions were developed, one of which is called "Voices coming from ages". It should be noted that a stylized form of 9 musical instruments (8 strings, 1 percussion instrument) was used in the composition of the carpet.

Key words: folk musical instrument, stylization, ornamental form, carpet, research activities, string instrument, percussion instrument, wind instruments

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.03.2023

Məqaləni çapa tövsiyə edən sahə redaktorunun (və ya üzvünün) adı: sənətsünəşliq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aslan Xəlilov